

δομήματος ἦτο διώροφος ἴσως, διηρεῖτο εἰς τρία τμήματα, ὧν τὸ μέσον μεγαλύτερον, καὶ εἶχε δέκα κατὰ μῆκος τόξα ὑποβαστάζοντα τὴν στέγην. Μῆκος ἔχει αὕτη 37 καὶ πλάτος $8\frac{1}{2}$ μέτρων.

Περαιτέρω ἔρευνα θέλει ἴσως δεῖξει, ἂν τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος πολυσύνθετον, περισπούδαστον καὶ πρωτοφανὲς ἐν Ἑλλάδι διπλοῦν Ῥωμαϊκὸν κτίσμα ἀποκλειστικόν (;) εἶχε προρισμὸν νὰ χρησιμεύῃ ὡς λουτρῶν (Thermae) καὶ ποῖαν τινὰ δύναται ἴσως νὰ ἔχη τοῦτο σχέσις πρὸς τὰ ὑπὸ Ἄντωνίνου, «ἀνδρὸς τῆς συγκλήτου βουλῆς» κατὰ Πανσανίαν, κτισθέντα ἐν τῷ Ἱερῷ οἰκοδομήματα.

Π. ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ

7. ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ ΕΝ ΣΤΥΜΦΑΛΩ

Αἱ ἐν ἀρχαίᾳ Στυμφάλῳ δαπάναις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας ἐνεργηθεῖσαι ἀνασκαφαὶ διήρκεσαν κατὰ τὸ πρῶτον τοῦτο ἔτος λόγῳ τῆς μικρᾶς παρασχεθείσης πιστώσεως (δραχ. 3000) μίαν περίπου ἑβδομάδα, ἀπὸ τῆς 19ης μέχρι τῆς 25ης Σεπτεμβρίου 1924.

Παρὰ τὴν βραχεῖαν ὅμως διάρκειαν τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀνασκαφῶν ὑπῆρξαν λίαν ἱκανοποιητικά.

Ἐναρξίς τῆς ἀνασκαφῆς ἐγένετο κατὰ τὴν τοποθεσίαν Βελατσοῦρι, ἦτοι παρὰ τοὺς πρόποδας τῆς βραχώδους γλώσσης, ἣτις σχηματίζει τὸ ΒΔ κράσπεδον τῆς λίμνης καὶ δὴ εὐθὺς ὑπὸ τὴν μεγάλην πειόμορφον κατατομὴν (εἶκ. I), πρὸ τῆς ὁποίας ἔκειτο πιθανῶς ἡ ἀγορὰ τῆς ἀρχαίας Στυμφάλου¹⁾.

Ἐπωφεληθεὶς τῆς ἐξαιρετικῆς ξηρασίας τοῦ 1924, λόγῳ τῆς ὁποίας ἡ λίμνη εἶχεν ἀποσυρθῆ περὶ τὰ 100 ὄλα μέτρα πέρα τῆς εἰρημένης κατατομῆς, ἦν ἐν καιρῷ χειμῶνος κατακλύζει μέχρις ὕψους 2,00 μ., ἐπελήφθην σκαφικῆς ἐρεῦνης ἐν τῷ ἐλευθερωθέντι ἀπὸ τῶν ὑδάτων τμήματι καὶ ἀπεκά-

¹⁾ Ἡ ἔκτασις τῆς ἀρχαίας Στυμφάλου ὀρίζεται ἀσφαλῶς ἐκ τῶν τειχῶν, ἅτινα τὴν περιέβαλλον καὶ ὧν σαφῆ λείψανα διατηροῦνται ποῦ μὲν ἐν θεμελίοις, ποῦ δὲ καὶ εἰς ἱκανὸν ὕψος. Μίαν τῶν μεγαλυτέρων διαμέτρων τῆς περιοχῆς τῆς ἀρχαίας πόλεως, μῆκος 850 περίπου μέτρων, σχηματίζει ἡ γραμμὴ, ἣτις ἐνώνει τὴν κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν τῆς περιοχῆς κατὰ τοὺς πρόποδας τῆς Κυλλήνης κειμένην καὶ παραπλεύρως τοῦ ναοῦ τῆς Στυμφαλίας Ἀρτέμιδος πιθανῶς ἰδρυμένην μεσαιωνικὴν ἐκκλησίαν πρὸς τὴν καμπὴν τοῦ τείχους τὴν κατεσκευασμένην 70 περίπου μέτρα πρὸς νότον τῆς πειομόρφου κατατομῆς, παρ' ἣν καὶ ἐγένετο τῆς ἀνασκαφῆς ἡ ἑναρξίς.

λυψα εὐθύς ἀπὸ τῆς πρώτης ἡμέρας τὰ θεμέλια ναοῦ τετραστύλου προστύλου μήκους 16,40 καὶ πλάτους 7.60 (εἰκ. 2 καὶ 3)¹⁾. Ὅτι ὁ ναὸς ἦτο τετράστυλος ἀποδεικνύεται ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι ὁ στυλοβάτης τῆς προσόψεως

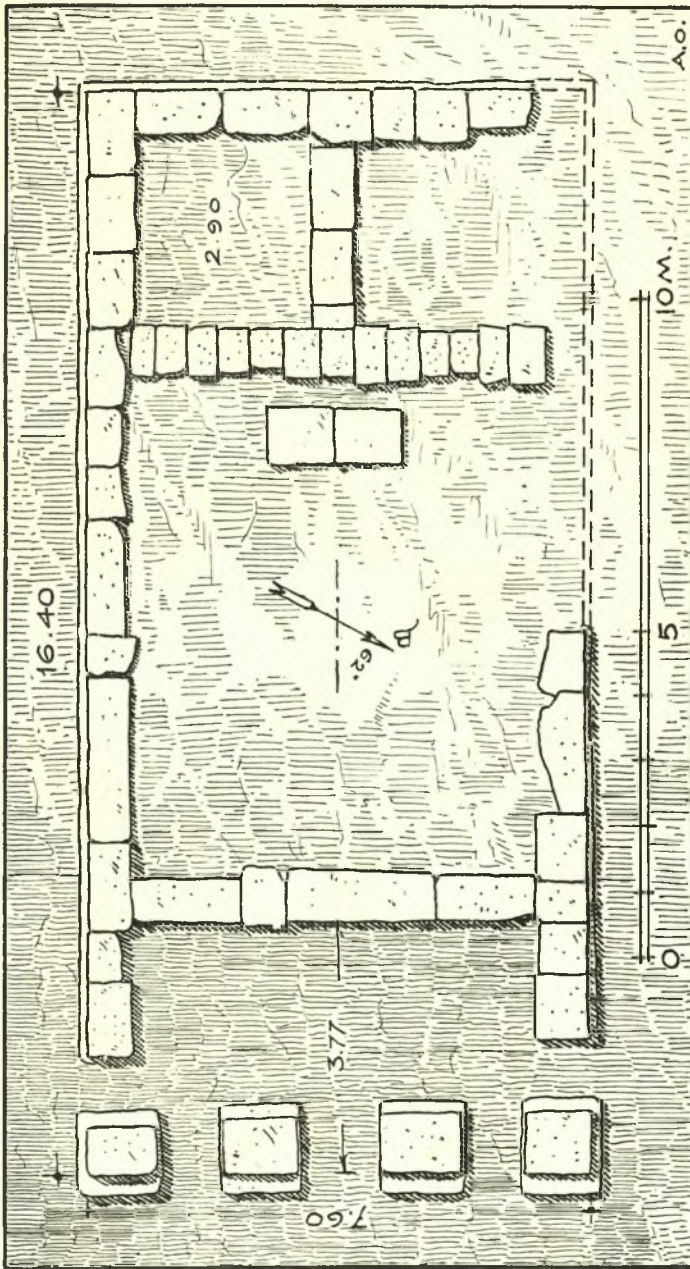
Εἰκ. 1. Ἀποψὶς τῆς κατατομῆς ἀπ' ἀνατολῶν. Εἰς τὸ βάθος ἡ λίμνη καὶ ὑπεράνω ἀριστερᾷ μὲν τὸ ὄρος Ἀπέλαυρον, δεξιᾷ δὲ ἡ Ὀλίγυρτος.

δὲν ἦτο συνεχῆς, ἀλλὰ κατατετμημένος, οὕτως ὥστε ἕκαστος τῶν κιόνων νὰ ἔχη ἴδιον βᾶθρον. Ἐν τῷ σηκῷ διατηρεῖται εἰσέτι τὸ θεμέλιον τοῦ ἀγάλματος, ἐν δὲ τῷ ὀπισθοδόμῳ ὑπάρχουσι δύο διαμερίσματα, ἅτινα πιθανῶς ἐχρησίμευον, ὅπως εἰς πολλοὺς τῶν ἀρχαίων ναῶν, ὧς ταμεῖα ἢ θησαυροί.

Τοῦ ναοῦ δὲν εὐρέθη δυστυχῶς οὐδὲν ἀπολύτως ἀρχιτεκτονικὸν μέλος τῆς ἀνωδομῆς, ἐκ τῆς ἐργασίας ὅμως τῶν πωρίνων ἑδαφῶν κατασκευῆς αὐτοῦ συνάγω ὅτι δὲν εἶναι ἀρχαιότερος τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων.

Ὀλίγον περαιτέρω πρὸς τὰ ΝΑ ἀπεκάλυψα δύο μικρὰ πώρινα τετράγωνα ἱερὰ (κενὸν 1.20×0.80) πλησίον ἀλλήλων καὶ ἐν θέσει παραλλήλω τοποθετημένα. Τούτων τὸ ἓν φέρει ἐν τῷ μέσῳ ἀρίστης ἐργασίας βᾶθρον, ἴσως διὰ τὸ λατρευτικὸν ἄγαλμα.

¹⁾ Τὸ ναὸν τοῦτον πιθανότατα, μόλις διαφαινόμενον μεταξὺ τῶν βρῶν τῆς λίμνης, εἶχε παρατηρήσει καὶ ὁ τὸ 1895 ἐπισκεφθεὶς τὴν Στύμφαλον Frazer (Pausania's description of Greece IV, 272).

Εἰκ. 2. Κάτοψις τοῦ ἀποκαλυφθέντος προστύλου ναοῦ τῆς ἀγορᾶς.

Ἐτι περαιτέρω πρὸς δυσμὰς ἀπεκαλύφθησαν τὰ θεμέλια κτηρίου, ἔχοντος ἐν κατόψει τὸ σχῆμα προπύλου. Διστάζω ὅμως νὰ τὸ χαρακτηρίσω ὡς τοιοῦτον λόγῳ τῆς διευθύνσεως τοῦ κυρίου ἄξονος αὐτοῦ καὶ τῆς θέσεως, ἐν ἣ ἐβρίσκειται, αὔσης ἀκαταλλήλου διὰ τὴν τοποθέτησιν προπύλου μεγάλου τεμένου.

Ἀκόμη δυτικώτερον ἐκαθαρίσθη ἡ πρὸ τῆς πλατείας τετράκρονος κρήνη, ἣς ἀπεκαλύφθη καὶ ἡ κλιμαξ, ἡ κατάγουσα ἀπὸ τῆς πλατείας εἰς τὸ ἐπίπεδον τῆς ὑδροληψίας.

Εἰκ. 3. Ὁ ἀποκαλυφθεὶς πρόστυλος ναός. Εἰς τὸ βάθος τὸ ὄρος Ἀπέλαυρον.

Ἐν δὲ τῇ ὑπὸ τὴν κατατομὴν πλατεία ἐκαθαρίσθη περιέργου μορφῆς κτήριο, ἐν μέρει λελαξευμένον ἐπὶ τοῦ βράχου καὶ ἔχον τὸ σχῆμα μυκηναϊκοῦ τάφου, ἀποτελούμενον δηλονότι ἐξ ἑνὸς κυκλικοῦ χώρου (θόλου) διαμέτρου 7.82 καὶ ἑνὸς μακροῦ στενωτέρου δρόμου, ἄγοντος εἰς αὐτόν. Ποῖος ὁ σκοπὸς τοῦ κτηρίου τούτου δὲν ἠδυνήθη νὰ καθορίσω. Εἰς ὀλίγων μέτρων ἀπ' αὐτοῦ ἀπόστασιν ὑπάρχει πρὸς δυσμὰς καὶ ἄλλο κυκλικὸν κτίσμα (διαμ. 5.00 μ). ἐν μέρει λελαξευμένον ἐν τῷ βράχῳ καὶ ἐν μέρει διὰ μεγάλων λίθων ἐκτισμένον.

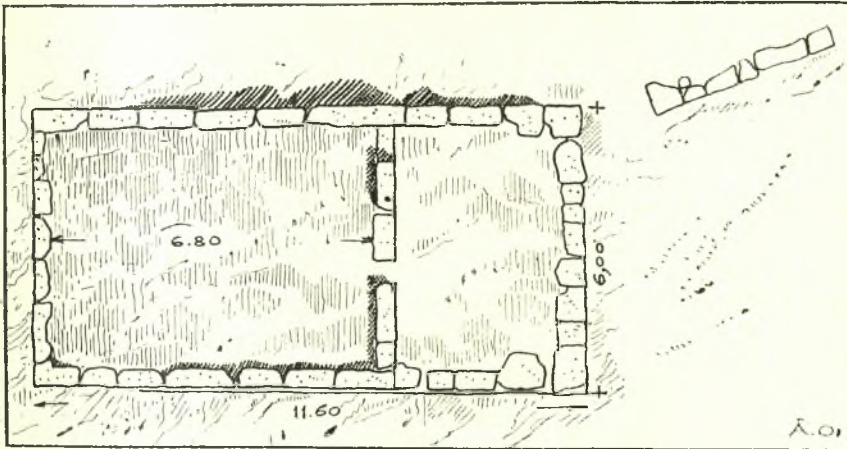
Ἐτέρα μικρὰ ἀνασκαφὴ ἐνηργήθη ἐπὶ τῆς ῥάχεως τῆς μακρᾶς βρα-

χώδους γλώσσης, ἣτις ἀποτελεῖ τὸ ΒΔ ὄριον τῆς λίμνης, ἅμα δὲ καὶ τὴν ἀκρόπολιν τῆς ἀρχαίας Στυμφάλου.

Εἰκ. 4. Ἐπιπέδου τοῦ ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως ναύτου ἀπὸ ΒΔ.

Ἐνταῦθα ἦτο πάλαι ὄρατος καὶ ἀνεφέρετο ὑπὸ τῶν ἐρευνητῶν μικρὸς ναός, οὗτινος εἶχε παρασχεθῆ ὑπὸ τοῦ Hiller von Gärtringen

Εἰκ. 5. Κάτωπις τοῦ ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως ναύτου.

μόνον φωτογραφία (AM 1915,29). Ὁ ναῖσκος, ὃν ὁ μὲν Hiller (ἔ. ἀ.) προσγράφει τῇ Ἡρα, ὁ δὲ Bursian (Geogr. 2,197) τῇ Ἀρτέμιδι, ἀποτελεῖται ἐκ προδόμου, ἄγνωστον, ἀν ἀνοικτοῦ, ἤτοι μετὰ κίωνων, ἢ κλειστοῦ, ἤτοι μετὰ θύρας καὶ σηκοῦ. Τὸ ὀλικὸν αὐτοῦ μῆκος εἶναι 11,60 μ., τὸ δὲ πλάτος 6,00 μ. Οἱ τοῖχοί του εἶναι κατεσκευασμένοι διὰ λίθων ἄδρῶς κατειργασμένων λατομηθέντων ἐκ τοῦ ὑποκυάνου ἀσβεστολιθικοῦ πετρώματος τοῦ βράχου τῆς ἀκροπόλεως.

Ἡ ἀνασκαφὴ πλὴν τοῦ ναοῦ (εἰκ. 4 καὶ 5) ἀπεκάλυψε καὶ ἕτερον τετράπλευρον κτήριον πρὸς βορρᾶν αὐτοῦ κείμενον, χρησιμεῦον δὲ πιθανῶς ὡς οἶκημα τῶν ἱερέων. Ἐπὶ τῆς ἀπὸ τῆς δὲ ὄψεως καὶ ἐπὶ ταπεινοτέρου ἐπιπέδου διέκρινα ἀνατολικώτερον ἐν τῷ μέσῳ θάμνων τὰ θεμέλια δύο εἰσέτι ναῶν, ὧν τὴν ἀνασκαφὴν ἀνέβαλον εἰς ἄλλοτε.

Τρίτη ἀνασκαφὴ γενομένη ἐν μέρει δι' ἐξόδων τῆς ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἐνηργήθη παρὰ τὴν θέσιν Λάκκα τοῦ Θίλιπι 20' λεπτὰ δυτικῶς, τῆς ἀρχαίας Στυμφάλου ἐπὶ τῇ βάσει αἰτήσεως τοῦ Κ. Κριτσώνη καὶ Γρ. Μιχαλοπούλου, ἐγκριθείσης ὑπὸ τοῦ Ἀρχαιολ. Συμβουλίου. Σκοπὸς τῶν αἰτούντων ἦτο ἡ εὗρεσις τοῦ ὑπὸ τοῦ Πausανίου (VIII, 16) μνημονευομένου τάφου τοῦ Αἰπύτου, ἠτις ἔχει καταντήσει ἀληθῆς ψύχωσις τῶν κατοίκων τῆς περιφερείας. Ἄμα τῇ πρώτῃ ἡμέρᾳ, ἀποδειχθέντος ὅτι ὁ τάφος δὲν ἦτο προϊστορικῶν χρόνων καὶ μάλιστα ὅτι ἦτο σεσυλημένος, οἱ ἐνδιαφερόμενοι παρητήθησαν τῆς περαιτέρω ἐρεῦνης, ἣν ἀποβλέψας εἰς τὸ ἐνδιαφέρον σχέδιον τοῦ ἀποκαλυφθέντος ἐν μέρει κτηρίου ἐσυνέχισα δαπάναις τῆς Ἑταιρείας.

Ὁ τάφος, διότι περὶ τάφου ὄντως πρόκειται, ἔχει σχῆμα κυκλικὸν διαμ. 18, 40, περικλείεται δὲ ὑπὸ χαμηλοῦ ἀναλήματος ὀκοδομημένου κατὰ τὸ αἰγυπτιαζόν λεγόμενον σύστημα, τὸ τόσον συνηθιζόμενον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰῶνος καὶ ἰδίᾳ κατὰ τοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους.

Ὁ κυκλικὸς περίβολος φέρει πρὸς ἀνατολὰς πύλην, ὁ δὲ χῶρος, ὃν περικλείει, εἶναι ἐσωτερικῶς διηρημένος διὰ τοίχων, οὕτως ὥστε νὰ σχηματίζεται εἰς σταυρὸς ἐγγεγραμμένος εἰς τὸν κύκλον. Ἐν ἐκάστη κεραία τοῦ σταυροῦ θὰ ἐτίθεντο ἀναμφιβόλως λάρνακες, εὑρέθη δὲ πράγματι καὶ μία λιθίνη τοιαύτη, ἀνήκουσα λόγῳ τῶν μικρῶν διαστάσεών της εἰς παιδίον, ἀλλ' εἶναι δυστυχῶς τεθραυσμένη. Τὸ σταυροειδὲς κτίσμα θὰ ἐκαλύπτετο πιθανώτατα διὰ πλακῶν, ἐφ' ὧν χῶμα θὰ ἐσχημάτιζεν ἄνωθεν

τὸν τύμβον. Ὅμοιας μορφῆς τάφοι εὐρέθησαν ἐν Μακεδονίᾳ, Μ. Ἀσία καὶ ἰδίᾳ ἐν Ἐτρουρίᾳ.

Τελευταία δέ τις ἔρευνα ἐγένετο ἐν τῷ μεγάλῳ μεσαιωνικῷ ναῷ, ὃν πάντες οἱ ἐκ Στυμφάλου διελθόντες ἐρευνηταὶ ἐχαρακτήρισαν ὡς βυζαντινὴν βασιλικήν ¹⁾, ἐν ᾧ, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τῶν κιονοκράνων τῶν ἐπὶ τῶν τοίχων ἡμικιόνων, ἐκ τῶν βαθμιδωτῶν ἀντηρίδων τῆς Β πλευρᾶς καὶ τέλος ἐκ τοῦ τετραγώνου ἱεροῦ βήματος, ὁ ναὸς εἶναι ἀσφαλῶς ῥυθμοῦ γοτθικοῦ καὶ ἄρα κτίσμα τῶν χρόνων τῆς Φραγκοκρατίας.

Ἀνασκαφὴ ἐνεργηθεῖσα κατὰ τὸ ἱερὸν καθώρισε τὸ ἀκριβὲς σχέδιον αὐτοῦ καὶ ἀπεκάλυψε πλεῖστα τεμάχια πλουσιωτάτων πολυμερῶν πεσσῶν ἐκ τῶν ἀνεχόντων τὰ μετὰ βεργίων σταυροθόλια, δι' ὧν ἐκαλύπτετο ὁ ναός. Ἐνὸς μάλιστα τῶν πολυμερῶν πεσσῶν κατέστη δυνατὴ καὶ ἡ κατὰ χώραν ἀνασυγκρότησις.

Ὡς τελευταίαν ἐργασίαν ἐν Στυμφάλῳ ἀναφέρω τὴν σύνταξιν τμήματος τοῦ τοπογραφικοῦ διαγράμματος τῶν τειχῶν τῆς πόλεως, ὧν τὴν διαδρομὴν δύναται τις καὶ σήμερον νὰ παρακολουθήσῃ ἐν συνεχείᾳ. Δυστυχῶς καὶ δι' ἔλλειψιν χρόνου καὶ δι' ἔλλειψιν ὀργάνων καταλλήλων ἡ ἐργασία αὕτη ἔμεινεν ἡμιτελής, ἐλπίζω δ' ὅτι θὰ κατορθωθῇ ἡ περὰ τῆς αὐτῆς κατὰ τὸ προσηχὲς ἔτος.

Ὅφειλω ἐν τέλει ν' ἀναφέρω ὅτι εἰς τὴν ταχεῖαν καὶ κανονικὴν διεξαγωγὴν τῶν ἐργασιῶν τῆς Στυμφάλου μεγάλως συνεβάλετο καὶ ἡ βοήθεια τοῦ τελειοφοίτου σπουδαστοῦ τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς Σχολῆς κ. Κ. Μπίτζιου, ὅστις προθυμότετα ἐδέχθη νὰ συμμερισθῇ μετ' ἐμοῦ τοὺς κόπους τῆς καταμετρήσεως καὶ ἐπιβλέψεως.

ΑΝΑΣΤ. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ

8. ΕΡΕΥΝΑΙ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΑΙ ΕΝ ΣΙΦΝΩΙ

Κατὰ τὴν ἐφέτος ἐν Σίφνῳ διαμονὴν μου ἀποφάσει τοῦ Συμβουλίου τῆς ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἐπεσκέφθην καὶ πάλιν τὴν παλαιὰν ἀκρόπολιν τοῦ Ἁγίου Νικήτα, ἔνθα καὶ κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1923 ἔξετέλεσα ἔρευνας, ἵνα καταρτίσω πληρὴς τὸ σχέδιον αὐτῆς καὶ περισυλλέξω ὅτι

¹⁾ *Martha* Bulletin de Corr. Hellénique 1883, 486, *Fougères* Mantinée et l'Arcadie orientale. Paris 1898 σ. 36 σημ. 3. *Curtius* Peloponnesos I, 205. *Frazer* Pausanias' description of Greece II, 275 *Vischer* Erinnerungen 498.